

Altun Yaruklug Ceval Beg Bitigi

Editörler

Prof. Dr. Murat Elmalı

Prof. Dr. Hacer Tokyürek

ISBN: 978-625-8190-36-6

Redaksiyon
Asos Yayınları

Kapak
Asos Yayınları

Mizanpaj
Burhan MADEN

Birinci Baskı: 2022

ASOS YAYINLARI

Çaydaçıra Mah. Hacı Ömer Bilginoğlu

Cad. No: 67/2-4/ ELAZIĞ

e-posta: asosyayinlari@gmail.com

web: www.asosyayinlari.com

Tel: 0532 643 75 23

Yayınevi Sertifika No: 47901

Yayıncının yazılı izni olmadan hiçbir şekilde çoğaltılamaz.

Bütün bölümler [intihal.net](https://www.intihal.net) benzerlik tespit programından geçirilmiştir.

Bu yayının [BOOKCITES](https://www.bookcites.com) tarafından indekslenmiştir.

Yazarlar, yazmış oldukları bölümlerin özgünlüğünden sorumludur.

Altun Yaruklug Ceval Beg Bitigi

Editörler

Prof. Dr. Murat Elmalı

Prof. Dr. Hacer Tokyürek

İçindekiler

SUNUŞ.....	7
CEVAL KAYA'NIN ALTUN YARUK SUDUR ÇALIŞMALARINA KATKISI	11
<i>Hacer TOKYÜREK</i>	
Eski Uygurca 'karım' Sözcüğü Üzerine Art ve Eş Zamanlı Bir İnceleme	21
<i>Özlem AYAZLI</i>	
Uygurca <i>kalva</i> ~ <i>kavla</i> Üzerine.....	39
<i>Engin ÇETİN</i>	
Altun Yaruk'ta Kuotau Bey Hikâyesinin Yazınsal Göstergibilim ile İncelenmesi	47
<i>Murat ELMALI</i>	
Berlin Turfan Koleksiyonunda Yeni Tespit Edilen Aç Bars Hikâyesine Ait Bazı Metin Parçaları.....	83
<i>Zemire GULCALI</i>	
Altun Yaruk Sudur 8. Kitaba İlişkin Berlin Koleksiyonunda Yeni Tespit Edilen Bazı Metin Parçaları	111
<i>Tümer KARAAAYA</i>	
Altun Yaruk'ta Birleşik Zarf-Fiil Ekleri Üzerine	151
<i>Berker KESKİN</i>	
Some Notes on the Mongolian Translations of the <i>Golden Light Sūtra</i>	165
<i>Altan KHASBAATAR</i>	
50 Örnekle Altun Yaruk Sudur'un Tenkitli Neşri	183
<i>Liu ZHAO</i>	
Şinasi Tekin'in Altun Yaruk Sudur Üzerine Olan Çalışmaları	207
<i>Mehmet ÖLMEZ</i>	

Eski Uygurca ‘karım’ Sözcüğü Üzerine Art ve Eş Zamanlı Bir İnceleme

Özlem AYAZLI(*)

Sivas

1. Giriş

Eski Uygurcanın ya da daha genel olarak ifade edilirse Eski Türkçenin söz varlığında görülen ve bugün Türkiye Türkçesinin ağızlarında ve diğer çağdaş Türk dil ve lehçelerinde varlığını sürdüren pek çok sözcük vardır. Eski Uygurcada *karam* şeklinde varyantı bulunan *karım* sözcüğü de bu sözcüklerden biridir. Çalışmada *karım* sözcüğü üzerinde durulmakta ve sözcüğün hem tarihî hem de çağdaş Türk dil ve lehçelerinde tespit edilebilen biçim ve anlamları da yer almaktadır. Makalede, *karım* sözcüğü üzerine art ve eş zamanlı bir inceleme yapmak amaçlanmaktadır. Bu amaçla, tarihî ve çağdaş Türk dil ve lehçelerine ait metinlerde *karım* sözcüğünün geçtiği bölümlerin Türkiye Türkçesine aktarımına da yer verilmektedir.

Çalışma, beş başlık altında toplanmaktadır: Birinci bölümde, çalışmanın amacı ortaya konulmakta ve makalenin bölümleri tanıtılmaktadır. İkinci bölümde; tarihî Türk lehçelerindeki *karım* sözcüğünün türev ve anlamları metin örnekleri eşliğinde aktarılmakta, sözcüğün Çince denklığıne yer verilmektedir. Üçüncü bölümde ise sözcüğün çağdaş Türk dil gruplarında tespit edilen biçim ve anlamlarına; dördüncü bölümde de sözcükle ilgili yapılan etimolojilere değinilmektedir. Çalışmanın son bölümünü oluşturan beşinci bölümde ise sözcük ile ilgili elde edilen bulgular sıralanmakta ve yapılan araştırma sonucunda sözcüğün kökeni ile ilgili oluşan kanaatler aktarılmaktadır.

* Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sivas/Türkiye. Elmek: civelek.o@gmail.com. ORCID 0000-0003-4981-6900

2. Tarihî Türk Lehçelerinde *karım*

Bu bölümde *karım* sözcüğünün tarihî lehçelerde tespit edilen biçim, türev ve anlamları üzerinde durulmaktadır:

2.1. Eski Uygurca

2.1.1. *karım* / *karam*

Karım sözcüğünün Eski Uygurca metinlerde pek çok kez geçtiği görülmektedir. Eski Uygur Türkçesine ait sözlüklere ve çalışmalara bakıldığında *karım* ve varyantı olan *karam* sözcüğü için şu tanımlara rastlanmaktadır: *karam* “hendek” → *karım* “çukur, yalak, su hendeği, müstahkem yer” (Caferoğlu 1968: 167, 168); *karam* “hendek” (Gabain 2000: 278a), *karım* “su yolu, hendek (kanal)” (Özönder 1987: 351), *karım* “çukur, su çukuru” (Tekin, Ş. 2019: 403a), *karam* → *karım* “hendek, kale hendeği, çukur (bir müstahkem mevki etrafındaki koruma hendeği)” (Wilkens 2021: 335a, 337a), *karım* “çukur, su yolu, hendek” (Ölmez ETKS baskıda), *karam* “(bir hisarın) savunma hendeği” (Hamilton 1998: 191a). AYS VII’de de *karım* şeklinde geçen sözcüğün Çince denkliği ise 坑 *kēng* (AYS VII: 310) biçimindedir. Ayrıca Çince 坑 *kēng* “a pit; hole; a ravine, a gully; a pool or small lake. To put into a pit; to entrap; to involve / çukur, hendek; delik; sel çukuru, kanal; gölcük veya küçük göl. Çukurun içine koymak; tuzağa düşürmek; içine almak, içermek” için bk. Giles 6015_{751a}.

Eski Uygurcada tespit edilebilen sözcüğün geçtiği bölümler ise şu şekildedir:

yeg üstünki körklä ol kalaklarig yetirär kat kavşayu turur ärdinilig lankanları karımları käziğçä tizigçä tal söğütläri ol. / “Onun fevkalâde ulu güzel sarayları, yedi kez çevreleyip duran mücevherli su yolları, kanalları₂, birbiri ardında dizi dizi palmye ağaçları vardır.” (Özönder 1987: 82₇₄)

kamagtın sınar yetirär kat ärdinilig karımları ol. Karımlarınñ içindä yana äsrinü ärdinilär üzä kavşuru solaşıp kavişu... / “Her taraftan yedişer kez kuşatıp duran mücevherli kanalları vardır. Kanalların içinde rengârenk mücevherlerle bir araya getirilerek zincirlenip...” (Özönder 1987: 83₈₃₋₈₄)

Çetavan säñrämninñ karımın¹ta kürep kazıp bek beklediler. / “Jetavana manastırında çukur kazıp sıkıca kapattılar.” (BT III 37₂₂₅₋₂₂₇)

Çetavan säñrämtin kälirtä adın kişikä temädin alıp eltip ölürip adırtlıg² bälgülüg çetavan säñrämninñ karımın¹ta kömünler / “Jetavana manastırından döndüğünde,

1 q'rym ynt' / *karımın¹ta* (BT III: 225), BT III çalışmasının 225. satırında ek olan ynt' / *inta* ayrı yazılırken aynı çalışmanın 197. satırında q'rymynt' (BT III: 197) şeklinde ek bitişik olarak yazılmıştır.

2 *Adırtlıg bälgülüg* ikilemesi Röhrborn (2015: 33) tarafından “tam” olarak çevrilmiştir. *Adırtlıg* sözcüğünün “açık, kolay, anlaşılabilir, bilinen, ayrıntılı, tam” anlamları için bk. UW 32.

başkalarına haber vermeksizin (onları) alıp götürüp öldürerek Jetavana manastırının çukuruna tam₂ oraya gömün.” (BT III: 36₁₉₄₋₁₉₇)

*süñüş çäriğ içintä korkınçta turmış tınl(i)glarığ azu ymä körser siz ootlug **karımta**³ tüşdäçiläriğ kächeğlärtä alp yertä elçi ogrı üzä ağakmışlarığ olarınıñ barça uyur siz korkınçların ketergeli / “Savaş alanlarını, korkuya kapılan canlıları ya da ateş çukurlarına düşenleri, zorlu geçitlerde olanları, eşkıyalara rastlayanları gördüğünüzde bütün kötülüklerin giderilmesini sağlarsınız” AYS VII: 204₈₃₆₋₈₄₃.*

*yalıuz **karımsın**[ta?] “allein... [auf dem] Graben des / yalnızca hendek [üzerinde]” (BT XXXVIII: 239_{jj10}⁴)*

*tört ärdinilig kärpiçlärin yapmış yeti kat **karımları bolur** “Dört mücevherli kerpiçlerle örülmüş yedi katlı su çukurları vardır” (Tekin, Ş., 2019: 78_{29,7})*

*ol....käntlärniñ kığın ti.. sasag suvl//....**karımları ta**/.... “Buşehirlerin pisliğini... koku.... mezarları...” (Tekin, Ş., 2019: 172_{101,24})*

*yeti kat balık kántintä ärdinilig **karımlar**⁵ kadıgınta ärdinilig yular kadıgınta oluru p t(ä)ñrilär sakınu sözläyü yetinçsiz t(ä)ñri mänşisin mänşiläyürlär “yedi katlı şehirdeki mücevherli savunma hendeği kıyısında, mücevherli göletlerin kıyısında oturup Tanrıların düşünemeyeceği, söyleyemeyeceği ilahi mutluluğa ulaşıyorlar” (BT IX 98_{140,21}, BT IX 99_{224,5})*

q’rym l’ry [] / ihre Burggräben / kale hendeği, kale çukuru (BT IX 226_{101,2})⁶

*ol balık tägrä yemä yetti kat **karam**⁷ içintä alku agulug löläp yılanlar yatur “Bu kentin çevresinde ve yedi kat hendeğin içinde ejderhalar ve zehirli yılanlar yatar” (Hamilton 1998: 46_{31,5})*

Eski Uygurca sözlüklerde *karım* sözcüğünün ikincil biçimi olan *karam* sözcüğü *karım* sözcüğüne gönderilmektedir. *Karım* sözcüğünün *karam* biçimi ise *Kalyānaṃkara* ve *Pāpaṃkara* adlı eserde tespit edilmiştir. Ayrıca *karım* sözcüğünün *kaz-* (*karım kaz-* “çukur kazmak”) yardımcı fiili ile kullanıldığı da görülmektedir.

2.1.2. karımlıg

Eski Uygurcada *karım* sözcüğünden isimden isim yapan *+lıg* eki ile türemiş olan *karımlıg* sözcüğü “hendek ..., hendekli” (Wilkens 2021: 355a, BT XXIII: 205b, BT XXV 370a) anlamındadır. *Karımlıg* sözcüğünün Çince 坑 *kēng* denkligi için bk. BT XXV 370a.

3 q’rym t / karımta (RM 494-3): Kaya (2021: 493) sözcük için *karımda*; Çetin ise *karımta* (AYS VII: 839) okuyuşunu tercih etmiştir.

4 Çalışmanın sözlüğünde *karım* için “Graben / hendek” (BT XXXVIII: 350a) tanımı yapılmıştır.

5 BT IX’da yalnızca harf çevrimi vardır. Yazı çevrimine göre sözcük şu şekildedir: q’rym l’r. Yukarıda tarafımızdan yazı çevrimi verilen metnin harf çevrimi şu şekildedir: ytyt q’t p’lyq k’ntynt’ ’rdny lyk q’rym l’r qydyqynt’ ’rdny lyk ywl’r qydyqynt’ ’wlywrwp tkny l’r s’qyn w swyzl’yw yytyncsz tkny m’nkysyn m’nkyl’ywr l’r ..

6 BT IX’un sözlük bölümünde *karım* için “Wassergraben / su çukuru” tanımı yapılmıştır (BT IX: 2, 95a)

7 q’r’m için bk, Hamilton 1998: 298_{39,5}.

*Karım*lık sözcüğünün Eski Uygurca metinlerde tespit edilebilen örnekleri şu şekildedir:

*tokuz otuzunç ärgürmiş kızıl bakır içürmäklig kömürlüg karım*lıkta ulatı tamudakular için burhanlarka yükünmäk “yirmi dokuzuncu bölüm, erimiş kızıl bakır içirmek (ve) kömürlü (cehennem) çukuru ve diğer cehennemdekiler için Budalara saygı göstermek” BT XXV: 206₂₄₁₁

*ädräklig üç türlüg ärkünmäk üzä kazmış karım*lık oksuz yollı körümlü üzä sürçitmiş⁸ “üç türlü güç kullanma yetkisi ile koruyucu seti olan hendek kazmış, kesin-siz yol ve görüşle kaydırılmış” BT XXIII: 174_{H.202}

Eski Uygurcada *karım* kadar yaygın olarak kullanılmasa da *karım*lık sözcüğünün de metinlerde birkaç kez geçtiği görülmektedir.

2.2. Karahanlı Türkçesi

Karahanlı Türkçesinde *karım* sözcüğü, dönemin manzum eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig’de görülmektedir. Arat (1999: 601), Kutadgu Bilig üzerine yaptığı çalışmada sözcüğü *kırım* olarak okumuştur. KB’nin dizininde de *kır* “kır, sahra; mezar” (KB indeks 251) kökünün çekimli biçimi (*kır+ım*) olduğu düşünülen bu sözcüğün, *kır* maddesi altında olduğu görülmektedir. Söz konusu dizinde sözcüğe “mezar” anlamı verilmiştir. Ancak sözcüğün doğru okuyuşu Clauson (1972: 659b), Tezcan (1981: 49), Taş (2015: 155) ve Kaçalın’ın (tz. 313) de çalışmalarında belirttiği gibi *karım* olmalıdır. Kutadgu Bilig’in Uygur harfli Viyana nüshası da bu okuyuşu desteklemektedir. bk. ⁹ *q’rym* / *karım* (Viyana nüshası, 87.3)¹⁰. Sözcüğün geçtiği beyit ise şu şekildedir:

KB 6063 *kalı içse suwnı tüketü tükel*

*tükedi tiriglik kazıldı karım*¹¹ (Kaçalın, tz. 313)

Eğer suyun tamamı sonuna kadar içilirse, hayat sonuna erdi ve **mezar** kazıldı demektir (Arat, 1998: 434).

KB dışında, genel özellikleri itibarıyla Karahanlı Türkçesi içerisinde değerlendirilen ve Clauson tarafından da Karahanlı Türkçesi içerisinde değer-

8 Zieme tarafından *süvritmiş* olarak okunan sözcüğün doğru okuyuşu *sürçit-* “kaydırmak” için bk. Wilkens 2021: 638a.

9 krş. Fergana (B) nüshası 434.7, Kahire (C) nüshası 363.14. Fergana ve Kahire nüshasında ilk ünlünün yazılmadığı görülmektedir. Bu da Arat’ın sözcüğü *kırım* okumasına neden olmuş olmalıdır.

10 87.3, Viyana nüshasının 87. sayfasını ve 3. satırını göstermektedir.

11 DTS’de (1969: 427a) de *karım* okuyuşu tercih edilmiştir. Arat ise sözcüğü *kırım* olarak okumuştur. KB 6063 *kalı içse suwnı tüketü tükel* / *Tükedi tiriglik kazıldı kırım* (Arat 1999: 601). Sözcüğün doğru okuyuşu için bk. ED 659b; Kaçalın, tz.; 313; Taş 2015: 155.

lendirilmiş Anonim Kur'an Tefsiri'nde¹² sözcüğe, *kırım*¹³ “hendek, çukur” (krş. *kırım* [Ünlü, 2012: 427a]) biçiminde rastlanmaktadır. Ancak Clauson (1972: 660a) burada geçen *kırım* biçiminin yanlış bir transkripsiyon olduğunu düşünmekte ve sözcüğü *karım* biçiminde okumaktadır: Tef. *bir uluğ karı:m kazdurdı* “bir büyük hendek kazdırdı (içinde büyük bir ateş yaktı)” 209 (ED 660a).

Karım sözcüğüne Karahanlı Türkçesinin bir başka önemli eseri olan DLT'de rastlanmamaktadır, ancak bazı araştırmacılar tarafından *karım* sözcüğünün kökü olarak düşünülen *kar-* fiiline rastlanmaktadır: DLT *kar-*¹⁴ (su vb.) taşmak, *suw arıktın kardı* “su, kışın nehirden taşıtı. Kar ve su donunca su onun üzerine taşar.” (Ercilasun ve Akkoyunlu 2018: 684).

2.3. Harezmi Türkçesi

Harezmi Türkçesinin önemli eserlerinden biri olan *Ḳıṣaṣü'l-Enbiyâ*'da *karım* sözcüğünün 10 kez [*karım* 30v13, 17; 228r18, 228v3, 229v10, *karım kaz-* 228r15, 16, 246r17, *karım+nu* 228r15, *karım+dın* 228v1, (KE_Dizin 299a)] geçtiği görülmektedir. KE'de sözcüğün geçtiği bölümler ise şu şekildedir:

*ya'nî Hüdniy yeli bizni tepretü başladı. Anda kedin ol karım*¹⁵ *içine kirdiler, adakların tizleriye tegi yerge taşağa berkitdiler* “Yani Hud peygamberin rüzgârı bizi sallamaya, hareket ettirmeye başladı. Ondan sonra o hendeğin içine girdiler, ayaklarını dizlerine kadar yere sağlamlaştırdılar” (KE¹⁶ 30v12-14)

anda kedin süñüklerin karım tüpiñe kemişdi “(Rüzgâr) ondan sonra kemiklerini hendeğin dibine fırlattı” (KE 30v17-18)

men ol sa'ât karım başında erdim tegme metin urmuşınca nür örleyür erdi, ol nür içinde şehirler körünür erdi “Ben, o vakit hendek başında idim. Her balta vuruşunda ışık yükseliyordu. O ışık içinde şehirler görünüyordu” (KE 228r18-19)

Selmân aydı: Medîne tegresin karım kazalıñ. Karımını öz elinde körmüş erdi, karım kaza başladılar, içinde taş çıktı, metin aña ötmedi “Selman, ‘Medine çev-

12 Clauson'un çalışmasında yararlandığı ve Tef. olarak kısalttığı bu çalışma *sredneaziatskogo* tefsiri XII-XIII vv. Moskova 1963. Tefsirde yer alan قَرِيمٌ “hendek” sözcüğü hakkında ayrıca bk. Borovkov 1949: 72.

13 ESTY'de (320) ise Clauson'un aksine *kırım* > *krım* okuyuşunun doğru olduğu düşünülmekte ve “çarpmalı sestten önceki ilk hecedeki ses düşmesinin (*karım* > *kărım* > *kırım* > *krım*) kurala uygun” olduğu ifade edilmektedir.

14 DLT *kar-*: *er suwka kardı* “Su, adamın boğazına durdu (*sarıka*)”, *suw arıktın kardı* “Su kışın, arktan taşıtı (*fâda*)”. Bu, su ve kar buz tutunca arkın suyunun buz üzerine çıkarak taşmasıdır (Kaçalın 2019: 220). EUyg. *kar-* “su basmak” (Wilkens 2021: 333a). krş. Yak. *har-* “1. sıkışmak, boğazında kalmak, boğulmak, zorla yutmak, *balık uñuoğar har-* “(balığın kılıcı) boğazda kalmak”, 2. kendini içeri kapamak (hapsetmek), bir şeyi kendine siper etmek, uzun süre kalmak, alkonulmak, gidişini ertelemek, kalmak”, *örüske muus harbit* “nehri buz tıkamış”, *muustan uu xarar* “buzun tazyikiyle tıkanıklık oraya çıkıyor” (YakRS 481b).

15 قَرِيمٌ KE 30v13

16 KE için bk. Ata, 1997.

resine hendek kazalım' dedi. Hendeği kendi memleketinde görmüştü (ve) hendek kazmaya başladılar, içinden taş çıktı, taşa balta işlemedi." (KE 288r15-16)

*ol êldeki hâlâyık andağ ermesler: kim Muhammedni êllerine yağutsalar bu kün bir **karım**dın bir **karış** çıka bilmez-men.* "O topraklardaki insanlar öyle değiller: Hz. Muhammed'i topraklarına yaklaştırdıkları gün bir hendekten bir karış bile çıkamam. (KE 228v1)

*men **karım** başında oturur erdim* "Ben, hendeğin başında oturdum" (KE 228v3).

*saçı sakalı **karım** topra[kından] toğ bolmış erdi* "Saçı sakalı hendeğin toprağın-dan toz olmuştu." (KE 229v10-11).

*Hüseyn **karım** kazdurdı, ot birle toldurdı bir sınırdın kirsünler* "Hüseyn, hendek kazdırıp ateş ile doldurdu, bir taraftan girsinler" (KE 246r17).

Qışaşu'1-Enbiyâ'da *karım* "çukur, hendek" sözcüğünün hem müstakil olarak *karım* biçiminde hem de *kaz-* fiili ile birlikte *karım kaz-* şeklinde birleşik fiil öbeği oluşturarak kullanıldığı görülmektedir.

2.4. Çağatay Türkçesi

Çağatay Türkçesinde *karım* sözcüğü tespit edilememiştir, ancak muhtemelen aynı kökten gelen *kar-ık* sözcüğü tespit edilmiştir: Çağ. *karık*¹⁷ "fossé, sillon / çukur, ark, hendek; saban izi, karık" DicOr 403.

3. Çağdaş Türk Dil ve Lehçelerinde *karım*

Çağdaş Türk dil gruplarından bazılarında *karım* sözcüğü tespit edilmiştir:

3.1. Oğuz Lehçeleri

3.1.1. Azerice: *garım* "kanal, hendek, kanalet, ark" (Akdoğan 1999: 324a), *qarım* is. *hık*. "kanal; çukur. 1. Çadırın içine su girmemesi için etrafında kazılan çukur, ark. 2. Çeşitli maksatlar için kazılan çukur" AzTS 1992b.

Azerbaycan Türkçesinin ağızlar sözlüğünde de sözcükle ilgili daha ayrıntılı bilgiye ulaşmak mümkündür:

qarım (Ağcabədi, Bərdə, Borçalı, Gədəbəy, Hamamlı, İmişli, Kürdəmir, Kazax, Salyan, Şəmkir)

17 Çağataycadaki **قارىق** (DicOr 403) sözcüğü, Räsänen (1969: 362a) tarafından *karik* okunmuştur. Türkçe bir sözcük olduğu için önlük-artlık uyumuna ve ağızlardaki veriye göre *karık* okumanın daha doğru olacağı kanısındayım. Ayrıca Türkiye Türkçesinin ağızlarında da tespit edilen *karık* sözcüğü için Eren (2020: 264a) şunları ifade eder: *karık* 1. bağ, bahçe sulamak için açılmış su yolu, ark; 2. bu arklar arasında kalan ve tohum ekmek için kullanılan yer, evlek; 3. sabanla tarlada açılan çizgi". Ağızlarda *garık* biçimi de yaygın olarak kullanılır. Eren, ağızlardaki *karık* sözcüğünün *kar-* "(arkın suyu) çoğalmak, taşmak" kökünden *-(i)k* (< *kar-* + *-ik*) ekiyle türetildiğini belirtir. Ayrıca *karık* için bk. Kubbealtı Lugati 629c.

1. Ocaq qalamaq üçün qazılmış yer, ocaq yeri / Ocaq yakmaq için kazılmış yer, ocaq yeri (İmişli, Kürdəmir, Kazax, Şəmkir).

- *Tez olun, qarım qazın, qazannarı asax* (Kazax) / Çabuk olun, ocaq yeri kazın, kazanları ateşe koyalım (AzDiaL 311a-b).

2. dəyənin, alaçığın içinə su dolmaması üçün onların etrafında qazılmış kiçix ark (Ağcabədi, Borçalı, Cəbrayıl, Gəncə, Hamamlı, Kürdəmir, Kazax, Salyan) / Kulübenin, çadırın içine su dolmaması için onların etrafında kazılmış küçük ark”.

- *Qarım qoymur kun, su girsin dəyə* (Ağcabədi) / Ark, suyun girmesine izin vermiyor, engelliyor.

- *qarım olmasaydı, sel alaçığa girərdi* (Gəncə) / Ark olmasaydı, sel çadıra girərdi

- *Sen qarım qaz, mən qamış daşıyım* (Salyan) / Sen ark kaz, ben kamış taşıyayım (AzDiaL 311a-b)

3.1.2. Türkmence: *garım* “1. Çukur, hendek, *tanka karşı garım* “tank-savar hendeği”; 2. (Yiyeceği, buğdayı saklamak için) çukur; *garımını gazmak* “a. birisine ya da bir şeye karşı önlemler almak, b. *mec.* tuzak kurmak” (TrkmTS 232, TrkmRS 161a).

garım: 1. Päsğelçilik için giñ ve uzun edilip gazılan çukur / Set amaçlı geniş ve uzun kazılan çukur (TrkmDilS 1962: 437).

Ol metcütten gaydandan soñ, ulı garımdaki düyeleri sınladı / O mescitten döndükten sonra büyük çukurdaki develeri gözden geçirdi.

Yokarı öyüñ eñsesinde daşına garım gazılıp çalmar edilen düye ağılı görünyardı (B.Kerbabayev, Ayğıtlı Adım) / Yukarı evin etrafına çukur kazılarak alaçık yapılan deve ağılı görünüyordu.

Öz yakyan oduña özüñ bişersin, öz gozañ garımña özüñ düşersin (A. Kekilov, Saylanan Eserler) / Kendi yaktığın ateşte kendin pişersin, kendi kazdığın çukura kendin düşersin.

Garımın içi bir suvdan dolup, işlemek mümkün bolmadı (“Mıdam Tayyar” Gazeti) / Hendeğin içi suyla dolup çalışmak mümkün olmadı

2. Silos etmek, galla gömmek ve ş.m için gazılan çukur/ Tahılı, hububatı vb. gömmek veya çukura koymak için kazılan çukur.

giñ garımlarda ekilen limonları görkezdi (N. Pomma, Sebäbini Soñ bildim) / geniş çukurlarda ekilen limonları gösterdi.

Silos etmek için yörite tayyarlanıp goylan garımlar göz öñüne gelyardı / Tahıl, hububat vb. çukura koymak için özel olarak hazırlanan çukurlar (gözümde) canlanıyordu

Garımın gazmak- öñüñde alacın etmek, çäresini görmek, öñünü almak / çıkış yolu bulmak, çaresini bulmak, bir şeyin olmasını engellemek (TrkmDilS 1962: 437).

garym: 1. Päsgeçilik hem-de uruş hareketleri wagtynda gizlenmek üçin giň we uzyn edilip gazylýan çukur / Hem set amaçlı hem de savaş zamanında gizlenmek için geniş ve uzun kazılan çukur, hendek (TrkmDilDüşS 2016: 412a).

2. Gök otdan taýýarlanan iým we ş.m. üçin gazylan çukur / Yeşil ottan hazırlanan yem vb. için kazılan çukur.

Silos etmek için ýörite taýýarlanyp goýlan garymlar göz önüne gelýardi (B. Pürliýew) / Tahıl, hububat vb. çukura koymak için özel olarak hazırlanan çukurlar (gözümde) canlanıyordu.

3. Sowuga çydamsyz açaçlaryň nahallary ekilen çukur / Soğuğa dayanmaksız ağaçların fidanlarının ekildiği çukur

Garymyny gazmak bir zadyň önünden aladasyňy etmek, alajyny görmek, gamyny iýmek / bir şey için tasalanmak, bir şeyin sıkıntısını çekmek, endişesini taşımak, çaresini bulmak. Men görüljek çäräniň önünden garymyny gazyp goýandyryn (A. Gowşudow) / Ben, çaresi bulunacak (şeyin) sıkıntısını çekmişim (TrkmDilDüşS 2016: 412a).

Türkmen Diliniň Sözlügi'nde *garım* sözcüğünün geçtiği tespit edilen bazı cümle örnekleri de şöyledir:

Ol garımıň içindeki buğdayı nazarlanda «üç müň ya baş müň diýe bolsa gerek» diyip çak urdı (B.Kerbabayev, Aygıtlı Ädim) (TrkmDilS 1962: 860, bk. *nazarlamaddesi*) / O çukurun içindeki buğdaya baktığında “üç bin yahut beş bin develik olmalı” diye düşündü.

İki tarap hem okoplar garımlar gazıp, goranişa tayyarlık görýärdi (H. Ismailov, Povestler) (TrkmDilS 1962: 884, bk. *okop maddesi*) / İki taraf da siperler, hendekler kazıp düşmandan korunmak için hazırlık yapıyordu.

Garımıň içinde bayır yalı gümmezeklöp galan buğdaya sını etdi (B. Kerbabayev, Aygıtlı Ädim) (TrkmDilS 1962: 557, bk. *gümmezeklä- maddesi*) / Çukurun içinde tepe gibi kubbe şeklinde görünen buğdaya baktı.

Izgarlı garımlar onuň sağlığına düypli zıyan yetiripdi (B. Seytäkov, Döwürdeşler) (TrkmDilS 1962: 649, bk. *izgarlı maddesi*) / Rutubetli çukurlar onun sağlığına ciddi zararlar vermişti.

Obalarıň tövereği garımlar gumdan üyşürilen seňnerler bilen gabalğı bolupdur (TrkmDilS 1962: 1072, bk. *seňner maddesi*) / Obaların etrafı; çukurlar, kum yığınlarından tepeler ile kuşatılmış.

3.1.3. Türkiye Türkçesi (ağ.) karım IV “bağın üst tarafında kazılan yağmur sularını biriktirmeye yarayan uzun çukur, ark” (İskilip-Çorum) DS VIII: 2662b, Gösterir, 2020: 263b.

TT (ağ.) *karum*¹⁸ “doğal ve basit bir müdahale ile su toplamak veya suyu yönlendirmek için yapılmış, içi su dolu çukur, kanal, ark, oyuk gibi şekillere verilen isim; dağda otlayan besi hayvanlarının su ihtiyacının giderilmesi için veya kısa vadede bir su aktarımı için kullanılan kanal, ark”: *Çoban, ‘Koyunları karuma doğru yay! Susamışlardır’ diye seslendi.* (Sungurlu-Çorum)

TT (ağ.) *harım*¹⁹ IV “derin çukur, hendek” (Mustafabeyli *Ceyhan-Ada.) DS VII: 2289b.

3.2. Kıpçak Lehçeleri

Kazakça: *karam* “göçük, çökmüş yer” (Oba, 2020: 191).

Karakalpakça: *qarım* “yığılmış ot, çöp veya harmanın çevresinde kazılan çukur” KKlpTS 323b, *qarımday* “‘qarım’ gibi, ‘qarım’a benzer” (bk. *qarım*) KKlpTS 323b, *qarım* “yurdun/çadırın, evin çevresindeki hendek” KKlpRS 382b, krş. *qarıq* (< *qar-ıq*)²⁰ “ekinleri sulamak için aralarına kazılan ark” KKlpTS 323b

Karakalpakçada *qarım* sözcüğünden türemiş *qarımla-* “bir şey kazmak (örneğin çukur)” (KKlpRS 382b) fiili ve buradan türemiş *qarımlaw* “‘qarımla-’ fiilinden türemiş isim” (KKlpRS 382b) sözcüğüne de rastlanmaktadır.

3.3. Sibirya Türk Lehçeleri

Teleütçe:²¹ *karım* “hendek”. Radloff’un çalışmasında, Teleütçe *karım* “evin etrafında bulunan suların akıp gittiği hendek, oluk, şehrin etrafındaki hendek” (R II: 183) sözcüğü tespit edilmiştir.

3.4. Güneydoğu Türkçesi Lehçeleri

Yeni Uygurca: *qarım II / kırım*²²: *işik aldiñ ulug darya, otturisi qarım, u keşiğa alma attım, aldiñ mu yârim / kapı önün büyük nehir, ortası karım*²³, onun yanına elma attım aldın mı yârim UTİL 87a.

18 *Karım* sözcüğü ile ilgili söz konusu bilgi ve cümle örneği Doç. Dr. Levent Cenk Kumruoğlu’na aittir. Kendisine teşekkürlerimi sunuyorum.

19 Ötügen Türkçe Sözlük’te Arapça *harīm* köküne bağlanan *harım* (ÖtS 1879a) sözcüğünün altıncı maddesinde yer alan “derin çukur; hendek” sözcüğü Türkçe *karım* sözcüğünün söz başı *k-* > *h-* sızcılılaşması ile görülen bir varyantı olmalıdır.

20 *qarıq* sözcüğünün genişletilmiş biçimi ile Karakalpak Türkçesinde yaşadığı görülmektedir: *qarıkla-* “ark kazmak”, *qarıqlan-* “qarıqla- fiilinin edilgen (veya dönüşlü) şekli”, *qarıqlas-* “qarıqla- fiilinin işteş şekli” *qarıqlat-* “qarıqla- fiilinin ettirgen şekli”, *qarıqtay* “ark gibi, arka benzer” KKlpTS 323b.

21 Teleüt Ażı Sözlüğü’nde sözcüğe rastlanmamıştır. Bk. Ryumina-Sirkaşeva, L. T, Kuçığaşev, N. A. 2000.

22 *قاریم, قیریم* *qarım II / kırım* UTİL 87a. ESTY’de (1997: 320) de Uygurcanın diyalektlerinde sözcüğün *kırım* biçiminde görüldüğü ifade edilmektedir.

23 UTİL’de geçen bu sözcük de “çukur, hendek” anlamında olmalıdır. Sözlükte tanım yapılmamış, yalnızca Uygurca cümle örneğine yer verilmiştir.

Karım sözcüğünün; Oğuz, Kıpçak, Sibiryaya ve Güneydoğu Türkçesi lehçelerinin özellikle ağızlarında varlığını sürdürdüğü tespit edilmiştir.

4. Etimolojik Görüşler

Bu bölümde, sözcüğün kökeni ile ilgili Türkologlar tarafından önerilen etimolojik görüşler üzerinde durulmaktadır. Tespit edilen etimolojik görüşler şu şekildedir:

Clauson (1972: 659b), *karım* sözcüğünün “kale hendeği, şehri çevreleyen hendek / town ditch” vb. anlamlarına sahip olduğunu ve *ka:r-* “taşmak” (ED 643a)²⁴ fiilinden türediğini ifade eder. Harfiyen “a single overflow of water / taşmış suyla dolu bir hendek” anlamına gelen sözcüğün Teleütçede varlığını sürdürdüğünü savunur.

DTS’de (424b, 427b) ise sözcükle ilgili herhangi bir etimoloji aktarılmamakta ve sözcüğün şu anlamlarına yer verilmektedir: *karım* /*karam*²⁵ “çukur, hendek; *mec.* mezar”.

Erdal (1991: 293), *karım* “kale hendeği” sözcüğünün, muhtemelen geçişsiz bir fiilden ve eski bir *-Xm* ekinden türemiş olduğunu ifade eder. DLT’ye göre *kar-* fiili “kanaldan su taşmak” anlamında iken Anadolu ağızlarında “hendek dolarken olduğu gibi bir setin arkasında su birikmek” (krş. taşmak) anlamında olduğunu belirtir. Diğer yandan *karım* sözcüğünün (rotasizme bağlı olarak) *kaz-* “kazmak” fiilinden türediyse bir nesneyi (DLT’de *arık* bir nesne olarak “ark, kanal”) ifade ettiğini savunur. Ayrıca Erdal, *kaz-ok arık* “kazılmış kanal, ark” söz öbeğinin DLT’de olmasa bile elbette eski bir biçim olduğunu ve bu iki etimoloji arasındaki seçimin kişinin, rotasizm yapmaya hazır olup olmamasına bağlı olduğunu dile getirir.

Hamilton’a göre (1998: 120), Kalyanamkara Papamkara adlı metinde geçen *karam* (bir hisarın) savunma hendeği” sözcüğü, eylemlere gelen *-Xm* (AG, 118) eki ile *kar-* eyleminden türemiştir. Hamilton, bu eylemin Kaşgari’ye göre suyla ilgili olarak “durgun kalmak, birikmek, taşmak” anlamına geldiğini ifade etmiş ve sözcükle ilgili şu bilgileri de aktarmıştır:

24 Ayrıca Clauson, *ka:r-* “taşmak” (ED 643a) maddesi altında Karahanlıca *ka:r-* fiilini, soru işareti ile İbni Mühennâ Lûgati’nde geçen *kar-* “(su) taşmak” ve Osmanlıca *kar-* “yükselmek” fiillerini tanık olarak gösterir. Ayrıca bk. *karmak* “Bunun karşısındaki Arapça عرق fiilinin anlamları arasında “dağdan indi” ve “yükseğe çıktı” manaları da vardır. MK: taşmak”, Osm. *kar-* II “su, önündeki set dolayısıyla birikip kabarmak” TS IV: 2315 (İM 38a).

25 DTS’de (446a) *kırım* maddesi de vardır; ancak *karım* maddesine gönderilir.

*AnnP*²⁶ bu terimin Toharca ve Çince karşılıklarıyla ilgili olarak, Hiänlin Dsch 'nin "Parallelversionen....", s. 309'da işaret ettiği noktalara gönderiyor. *AnnBG*²⁷ de, G. Raquette, "Eine kaschgarische Wakf-Urkunde aus der Khodscha-Zeit Ost-Turkestans", s. 15 ve 21, not 4'te beşgräm diye bir yer adına dikkati çekiyor ki, bunun beş-karım "beş çukurdan" bozma olması akla yatkındır.

ESTY'de (1997: 320) de sözcük, Hamilton ve Clauson'un savunduğu gibi *kar-* "(su için) taşmak, bir yerde toplamak biriktirmek" köküne bağlanmakta ve yer anlamı katan *-m* eki ile *karım* sözcüğünün "suyun biriktiği yer" anlamına geldiği ifade edilmektedir.

Räsänen (1969: 236a) tarafından ise *karam* sözcüğü için herhangi bir etimoloji önerilmemektedir; ancak ET *karam* ve Teleütçe *karım* biçimlerine yer verilmektedir.

Ayrıca sözcüğe Tekin tarafından da yer verilmektedir. Tekin (2013: 108), "One More Zetacism and Sigmatizm" başlıklı makalesinin **r*²'den *z*'ye dönüşen sözcüklere yer verdiği Zetasizm bölümünde *karım* sözcüğüne de değinmekte ve şu açıklamayı yapmaktadır:

CTürk (Common Turkic) qaz- "to dig", *Yak. xas-* "to dig, scrape" < **qaz-* < **qar²-* ~ *Chuv. xir-* "to dig" < **qir-* < **qar²-* ~ *Uig. qarim / qaram* "ditch", *QB qarim* "ditch, hole, hollow, grave", *Tafs. qarim* "ditch", *KKlp. karim id.*, *Trkm. garim id.* < *qarim* < **qar²-im* (Tekin, 2013: 108).

Taş²⁸ (2015: 155) da Tekin gibi *karım* sözcüğünü *kaz-* fiili ile karşılaştırmakta ve şunları aktarmaktadır: *karım* "hendek" (6063) < **kar-* "kazmak"; *krş. kaz-* "kazmak", *Çuv. hır-* "ay." < **qır-* < **kar-*.

Eker (2006: 20) ise Kutadgu Bilig'in 6063. beytinde geçen sözcüğü, Arat'ın okuduğu gibi *kırım* biçiminde okumakta ve *kır* sözcüğü ile ilişkilendirmektedir:

KB'deki tükedi tiriglik kazıldı kırım 'Hayat sona erdi ve mezarım kazıldı.' mısra-sındaki kır'ın 'mezar' anlamı dikkat çeker (Arat 1988: 434, 1991: 601), LÇağ. da da kır'a verilen karşılıklardan biri 'hazire'dir, yani 'etrafı duvar ya da çitle çevrili mezar'. Yeni kazılan mezarın, definden sonra küçük bir tepe görünümü kazanması, kır ile ifade edilmiş olabilir (Eker, 2006: 20).

Samoyloviç, "karım" (hendek) ismi, bilinmeyen bir fiilin kökü olan "*kar-*"dan türemiş olmalıdır der ve şunları aktarır:

26 Hamilton tarafından kullanılan *AnnP* kısaltması Pelliot'un notlarını göstermektedir. bk. Hamilton 1998: 271.

27 Hamilton tarafından kullanılan *AnnBG* kısaltması W. Bang ile A. von Gabain'in notlarını göstermektedir. bk. Hamilton, 1998: 271.

28 Taş, çalışmasının 205. dipnotunda konuya şu şekilde açıklık getirmektedir: Clauson (1972: 659b), Arat'ın 6063. beyitte *karım* okuduğu bu sözcüğü *karım* olarak düzeltilmiştir (Tezcan 1981: 49); ancak onu DLT *kār-* "taşmak" eyleminin bir türevi saymakla yanılmıştır. Çünkü *kar-* "taşmak" gerçekte uzun ünlü lü iken, *karım* "hendek" kısa ünlü lüdür. DLT *kār-* "taşmak", *Trkm. garim* "hendek" (Taş 2015: dipnot 205).

Yakutçadaki “hor-”: “hendek kazmak (hendek)” fiil kökü ile uyumludur; çı-karmak, kazmak (su tahliyesi için hendek). Yakutçada bu fiil kökünden türemiş, “horuu” (hendek, su tahliye hendeği, akaç-lağım) şeklinde bir isim vardır (E. K. Pekarskiy’in sözlüğüne göre). Bir taraftan “hor-” ve “kar-” fiil kökleri ile malum fiili kökü “kaz-” (kazmak) arasındaki uyumdan; öte yandan fiil kökü “hor-”dan türetilmiş isimler olan “ora, orı, oru, or” (hendek, çukur) ile arasındaki ilişkiden bahsetmek mümkündür (Samoyloviç, 2011: 237).

Starostin vd. de sözcüğü Ana Türkçe *kar- “1. taşmak, 2. hendek kazmak (hendedin kenarından taşmak)” köküne bağlamakta ve sözcükle ilgili şu bilgileri aktarmaktadır: ET *qarım* ~ *qaram*, Kar. *kar-* (MK), *qarım* (KB), Tr. *kar-* “engelin arkasına yığmak, toplamak”, ağ. *karım*, Az. *garım*, Trkm. *garım*, OT *qar-* (İM), Öz. *qārım* (ağ.), YUyg. *qerim*, KKlp. *qarım* (EDAL 767).

Güzel (2019: 419) de *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yapım Ekleri* başlıklı çalışmasında Derleme Sözlüğü’nde tespit ettiği *karım* sözcüğünü fiilden isim yapan *-(I)m / -(U)m*²⁹ ekiyle türemiş yer adları türeten sözcükler arasında göstermektedir.

Çağbayır (2007: 2420a) ise *karam* sözcüğünü *kara*-³⁰ köküne bağlamakta ve şunları aktarmaktadır: *karam* [*kara-m*] {ET} is. surların kenarındaki hendek, çukur; yalak [EUTS] [Gabain] [İKPÖy]

Türkologlar tarafından genel olarak *karım* için *kaz- < *kar- “kazmak” veya < kar- “(su vb.) taşmak” etimolojilerinin önerildiği görülmektedir.

5. Sonuç

Karım sözcüğü ile ilgili yapılan araştırma sonucunda tespit edilen art ve eş zamanlı gözlemler şu şekildedir:

- *Karım* sözcüğü gerek tarihî gerekse çağdaş Türk lehçelerinde “hendek, çukur” anlamlarına gelmektedir. Eski Uygurca ve Harezmi Türkçesinde *kaz-* yardımcı fiili ile oluşturulmuş *karım kaz-* birleşik fiil öbeği “çukur kazmak” anlamındadır. Karahanlı Türkçesinde ise *karım kaz-* birleşik fiil öbeğindeki *karım* sözcüğünün “mezar” mecaz anlamını kazandığı görülmektedir. Tarihî Türk lehçelerinden Eski Uygurca, Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde sözcüğe rastlanmaktadır.

29 Derleme Sözlüğü’nde *karım* sözcüğünde olduğu gibi yer adı yapan *-(X)m* eki ile türetilmiş *ağarım* “uçurum”, *büküm* “dönemeç; akarsuların büküntü yerleri; köşe”, *çatum* “iki dere veya iki yolun birleştiği yer”, *oyum* “bostan, sebze dikmek için açılmış çukur; delik”, *yaylım* “otlak” vb. için bk. Güzel 2019: 418-419.

30 *karamak*⁶ [*kar-mak* > *kar-a-mak*] {ağız} gçl. f. [*-r(i)yor*] dolup taşmak [DS] (Çağbayır, 2007: 2429b).

- Tarihi Türk lehçelerinden ilk kez Eski Uygurcada tespit edilen *karım* sözcüğünün ikincil biçimi olan *karam* sözcüğüne ve *karım* sözcüğünün isimden isim yapan +*lig* eki ile genişletilmiş *karımlıg* “hendekli” biçimine de Eski Uygurcada rastlanmaktadır.
- *Karım* sözcüğünün Eski Uygurcada tespit edilen Çince denkliği 坑 *kēng* “çukur, hendek; delik; hendek, sel çukuru, kanal; gölcük veya küçük göl. Çukurun içine koymak; tuzağa düşürmek; içine almak, içermek” anlamındadır.
- *Karım* sözcüğünün, çağdaş Türk lehçelerinin özellikle ağızlarında varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Sözcük; Oğuz, Kıpçak, Sibirya ve Güneydoğu Türkçesinde *karım*, *garım*, *harım* vb. biçimleri ile tespit edilmiştir. Ayrıca, Karakalpakçada *karım* sözcüğünden türemiş *karımla-* “bir şey kazmak (örneğin çukur)” fiiline; Azerbaycan Türkçesi (*qarım qaz-* “çukur kazmak”) ve Türkmencede (*garımını gazmak* “a. birisine ya da bir şeye karşı önlemler almak, b. *mec.* tuzak kurmak”) *gaz-* / *qaz-* yardımcı fiili ile oluşturulmuş birleşik fiil öbeğine de rastlanmıştır.
- *Karım* sözcüğünün kökü ile ilgili bilgi veren pek çok araştırmacı için açık olan hususlardan biri, sözcüğün fiilden isim yapan *-im* eki ile türediğidir. Ancak, üzerinde fikir birliğine varılmamış nokta, sözcüğün kökünün ne olduğudur. Sözcüğün kökü ile ilgili öne sürülen iki farklı görüş söz konusudur: 1. *kar-* “taşmak”, 2. Genel Türkçe *kaz-* “kazmak” < **kaz-* < **kar²-im*. Yapılan araştırma sonucunda ağırlık kazanan kanaat şu şekildedir: Genel Türkçe *kaz-* “kazmak” < **kaz-* < **kar²-im*. *-Im* eki ile fiilin gösterdiği işle ilgili somut bir nesne adı türetilmiştir.

Kısaltmalar

ağ.: ağız, **ay.:** aynı, **AYS VII:** Çetin, E., **Az.:** Azerice, **AzDial:** bk. Türk Dil Kurumu 2010, **AzTS:** bk. Altaylı S., **bk.:** bakınız, **bs.:** baskı, **BT III:** bk. Tezcan, S., **BT IX:** bk. Tekin, Ş. 1980, **BT XXIII:** bk. Zieme, P., **BT XXV:** bk. Wilkens, J. 2007, **BT XXXVIII:** bk. Kasai, Y., **Çağ.:** Çağatayca, **Çuv.:** Çuvaşça, **DicOr:** bk. Pavet de Courteille, **DLT:** *Divānu Lugāti-t-Türk*, **DS:** Derleme Sözlüğü, **DTS:** Nadelyayev, V. M. vd., **ED:** bk. Clauson, S. G., **EDAL:** bk. Starostin, S. vd., **ESTY:** bk. Sevortyan, E.V., **ET:** Eski Türkçe, **EUTS:** bk. Caferoğlu, A., **EUyg.:** Eski Uygurca, **ETKS:** Eski Türkçenin Kısa Sözlüğü, bk. Ölmez, M., **hlk.:** halk ağzı, **İKPÖy:** bk. Hamilton, J. R., **İM:** İbni-Mühennā Lügati, **is.:** isim, **Kar.:** Karahanlı Türkçesi, **KB:** Kutadgu Bilig, **KE:** Kışaşül'l-Enbiyā, **KKlp.:** Karakalpakça, **KKlpRS:** bk. Baskakov, N. A., **KKlpTS:** bk. Uyğur, C. V. **krş.:** karşılaştır, **mec.:** mecazi, **Osm.:** Osmanlıca, **OT:** Orta Türkçe, **ÖtS:** bk. Çağbayır, Y., **Öz.:** Özbekçe, **R II:** bk. Rad-

loff, W. 1899, **RM**: bk. Radloff, W., Malov, S. E., **Tef.**: Tefsir, **Tr**: Türkçe, **TrkmDilDüşS**: *Türkmen Diliniñ Düşündürişli Sözlügi*, **TrkmDilS**: *Türkmen Diliniñ Sözlügi*, **TrkmRS**: bk. Baskakov N. A. vd., **TrkmTS**: bk. Tekin T. vd. 1995, **TS IV**: *Tarama Sözlüğü*, bk. Türk Dil Kurumu 1969, **TT**: Türkiye Türkçesi, **tz.**: tarihsiz, **UTİL**: *Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti*, **UW**: Uigurisches Wörterbuch, bk. Röhrborn, K., **vd.**: ve diğeri, **Yak.**: Yakutça, **YakRS**: bk. Sleptsov, P. A., **YUyg.**: Yeni Uygurca

Kaynakça

- Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir Yayınevi.
- Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü. III. Cilt*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. (Yayına haz. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Arat, R. R. (1998). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. (7 bs.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ata, A. (1997). *Nāsırü'd-dīn Bin Burhānū'd-dīn Rabğuzī Kısaşul'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayverdi, İ. (2010). *Kubbealtı Luğatı: Asırlar Boyu Târihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. Redaksiyon-Etimoloji: Ahmet Topaloğlu, İstanbul: Kubbealtı İktisadî İşletmesi.
- Baskakov, N. A. (1958). *Karakalpaksko-russkiy slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Inostrannix i Natsional'nix Slovarey.
- Baskakov, N. A., Karriyev, B. A., Hamzayev, M. Ya. (1968). *Turkmensko-russkiy slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo sovetkaya entsiklopediya.
- Battal, A. (1997). *İbni-Mühennā Lūgati*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayram, B. (2019). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Borovkov, A. K. (1949). "Tsenniy istočnik dlya istorii uzbekskogo yazıka". *Otdelenie literaturı i yazıka. Yanbar'-Fevral'*, Tom: VIII, Vıp.: 1: 67-76.
- Borovkov A. K. (1963). *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.*, Moskova: Akademiya Nauk SSSR, Institut Narodov Azii.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Çağbayır, Y. (2007). *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı. Ötüken Türkçe Sözlük*. Cilt 3 j-müt, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk Yedinci Kitap: Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları. Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eker, S. (2006). "Altayca Gezgin Bir Kelime: Kır". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Cilt, Sayı 4: 17-37.

Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2018). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti-t-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. (3. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

Eren, H. (2020). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. (Haz. Şükrü Haluk Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gabain, A. v. (2000). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. Mehmet Akalın), (3 bs.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Giles, H. A. (1912). *A Chinese-English Dictionary*. Second Edition, Revise & Enlarged. Shanghai, China and London.

Gösterir, İ. (2020). *Çorum Yöresi Ağızları Sözlüğü*. Çorum: Çorum Belediyesi Yayını.

Güzel, F. (2019). *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yapım Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hamilton, J. R. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uyurcası Kalyanamkara ve Papamkara*. Ankara: Simurg.

Kaçalın, M. S. (tz.) *Yûsuf Hâs Hâcib, Kutadgu Bilig Metin*. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü: 3137, Kültür Eserleri: 420.

Kaçalın, M. S. (2019). *Dîvânı Lugâti-t-Türk. Mahmûd el-Kâşgarî*. (Yay. Haz. Mehmet Ölmez). İstanbul: Kabcacı Yayıncılık.

Kasai, Y., unter Mitarbeit von Ogihara H. (2017). *Die altuigurischen Fragmente mit Brâhmî-Elementen*. Berliner Turfantexte XXXVIII, Turnhout: Brepols Publishers.

Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A.M. Şçerbak (1969). *Drevnetyurkskiy slovar* '. Leningrad: Izdatel'stvo Nauka.

Oba, E. (2020). *Kazakçanın Tarihi Türk Lehçelerine Göre Söz Varlığı*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Ölmez, M. *Eski Türkçenin Kısa Sözlüğü*. Baskıda, Ankara: BilgeSu Yayınları.

Özönder, F. S. (1987). *Uygurca Sadâprarudita ve Dharmodgata Bodhisatva Hikâyesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.

Pavet de Courteille, A. (1870). *Dictionnaire Turk-Oriental: Destiné Principalement à Faciliter la Lecture des Ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi Et de Mir-Ali-Chir-Nevâi*. Paris.

Radloff, W. (1899). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. Opat slovarya tyurkskih nareçiy* II. Sanktpeterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademiy Nauk.

Radloff, W., Malov, S. E. (1970). *Suvarnaprabhâsa (Sutra zolotogo bleska)*. Tekst' uygurskoy redaktsii. Neudruck der Ausgabe 1913-1917. Bibliotheca Buddhica XVII. Os-nabrück: Biblio Verlag.

Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Röhrborn, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien: II. Nomina-Pronomina-Partikeln Band I: a-asvık*. Neubearbeitung, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Ryumina-Sirkaşev, L. T., Kuçığaşev, N. A. (2000). *Teleüt Ağzı Sözlüğü*. (çev. Şükrü Haluk Akalın, Caştigin Turgunbayev). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Samoyloviç, A. N. (2011). “Kırım Adı İzah Edildi mi?”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* (çev. Serkan Acar). Cilt XXVI, Sayı: 1: 235-237.

[Sevortyan, E.V.] Levitskaya, L. S., Dybo, A. V., Rassadin, V. I. (1997). *Etimolojiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov. Obşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvi K, K*. Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk.

Sleptsov, P. A. (1972). *Yakutsko-russkiy slovar'*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.

Starostin, S., Dybo, A., Mudrak, O. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Leiden-Boston: Brill.

Taş, İ. (2015). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit nom bitig, Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāşika-Schule*: Berliner Turfantexte IX, Berlin: Akademie Verlag.

Tekin, Ş. (2019). *Uygurca Metinler II. Maytrisimit: Burkancuların Mehdisi Maitreya ile Buluşma, Uygurca İptidaî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhāşika Tarikatına Ait Bir Eserin Uygurcası)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z., Eker, S. (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg Yayınları.

Tekin T. (2013). “One More Zetacism and Sigmatizm”. *Makaleler I Altayistik*. (Yay. Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 101-116.

Tezcan, S. (1974). *Das uigurische Insadi-Sūtra*. Berliner TurfanTexte III. Berlin: Akademie Verlag.

Tezcan, S. (1981). “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”. *TTK Belleten*. Cilt XLV/2, Sayı: 178, Ankara: 23-78.

Türk Dil Kurumu (1969). *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, Cilt IV, K-N. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu (1974). *Derleme Sözlüğü VII, H-İ* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu (1975). *Derleme Sözlüğü VIII, K* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu (2010). *Azərbaycan Dialektoloji Lügəti* (2010), Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Birinci Cilt (A-L). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu (2018). *Yusuf Has Hacip. Kutadgu Bilig. A Viyana Nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu (2018). *Yusuf Has Hacip. Kutadgu Bilig. B Fergana Nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu (2018). *Yusuf Has Hacip. Kutadgu Bilig. C Kahire Nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü (2016). Aşgabat: Türkmenistan İlimlar Akademiyası Maqımkulu Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutı.

Türkmen Dilinin Sözlüğü (1962). Türkmenistan SSR İlimlar Akademiyasının Korrespondent-çleni M. Ya. Hamzayevini umumi redaksiyasi bilen. Aşgabat: Türkmenistan SSR İlimlar Akademiyasının Neşiryatı.

Uygur Tilinin İzahlık Lugiti (1994). Cilt 4 k-ı. Beijing: Milletler Neşriyatı.

Uygur, C. V. (2019). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü (Karakalpakça-Türkçe Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ünlü, S. (2012). *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümelere Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.

Wilkens, J. (2007). *Das Buch von der Sündentilgung Teil 2, Edition des alttürkisch-buddhistischen Kşanti Kılğuluk Nom Bitig*. Berliner Turfantexte XXV, Turnhout: Brepols.

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) / Eski Uygurcanın El Sözlüğü (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Universitätsverlag Göttingen.

Zieme, P. (2005). *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*. Mit 193 Abbildungen auf 95 Tafeln. Berliner Turfantexte XXIII, Turnhout: Brepols.